

OPVATTINGEN, HULPVERLENING EN WETGEVING TEN AANZIEN VAN PROSTITUTIE IN BELGIË

Tina Van Loon¹

Abstract – This paper examines how the view on an issue like prostitution influences the way prostitutes are treated. More particularly, the opinions from legislators and social workers are taken into consideration. From the foundation of Belgium until 2007 we can distinguish three different points of view: the prostitute as an immoral creature, as a victim of certain circumstances and as a sex worker. Speaking and thinking in one of these ways will result in a specific behaviour towards prostitutes both in jurisdiction and social work, e.g. isolating prostitutes, re-educating them or fighting for more autonomy, rights and responsibilities for prostitutes. Moreover, changes in the social sphere that concern morality and especially sexuality will have a faster impact on social work. It seems that legislation needs more time to evolve.

Inleiding

De visies op prostitutie zijn in hoofdte van opiniemakers zoals sociale hervormers, activisten, academici, volksvertegenwoordigers doorheen de jaren gewijzigd. (Coene, 2001; Outshoorn, 2004). De vraag blijft naar de institutionele impact van die verschuivende visies. Dit artikel brengt die impact in kaart. Het onderzoek werd operationeel gemaakt door twee beperkingen: 1) ik ging de synchroniciteit van ideeëngoed, wetgeving en hulpverlening na. De institutionele impact beperkt zich aldus tot wetgeving en hulpverlening, 2) ik voerde het onderzoek enkel voor België (dus vanaf 1830) tot omstreeks 2007.

Reeds in de 19de eeuw uiten het schrijven en spreken over prostitutie diverse visies op wat een prostituee is: sommigen beweerden dat arme meisjes zich omwille van sociale ellende moeten prostitueren. Anderen stelden dat veel meisjes ook uit bourgeoisie of aristocratische kringen afkomstig waren. Alain Corbin stelt dat de waarheid ergens tussenin moet liggen. Prostituees kwamen en komen uit alle sociale milieus, hoewel de arbeidersklasse licht oververtegenwoordigd zou zijn geweest. In het politiek-juridische beleid moet hiermee rekening gehouden worden. (Corbin, 1978: 78-83) Er zijn evenwel onderzoekers die het aandeel van arbeidersklasse binnen de prostitutie niet zo sterk relativeren (Trommelmans, 2006: 145): financiële problemen en sociale ontberingen troffen hoofdzakelijk arbeidersvrouwen, waardoor vooral zij zich prostitueerden. Trommelmans haalt de auteur August Bebel aan. Die stelde in de 19de eeuw ook vast dat vooral armere vrouwen het slachtoffer waren van (gereguleerde) prostitutie. Als

¹ Contact: tinavanloon@hotmail.com

rasechte socialist zag hij de oorzaak ervan in de maatschappelijke wanverhoudingen liggen:

Also! Es bleibt dabei: Die Prostitution ist eine notwendige soziale Institution der bürgerlichen Welt, ebenso wie Polizei, stehendes Heer, Kirche und Unternehmerschaft. (Bebel, 1910)

Bovendien werden vrouwen tot in de 20ste eeuw beschouwd als aseksuele mensen. (Trommelmans, 2006: 145) Het doel van seks was de voortplanting en plezier was daar geen onderdeel van. Dit was niet het geval bij prostituees: zij zochten immers actief naar seks en hadden geen gezinsuitbreiding voor ogen. Ze zouden daarenboven misbruik maken van de onbedwingbare mannelijke lust, wat hen fundamenteel kwaadaardig maakte. Dergelijke verdorvenheid is een eigenschap die hen vandaag nog steeds wordt toegeschreven. (McClintock, 1992) Prostituees worden in heel wat domeinen gestigmatiseerd: mensen beschouwen hen als immorele individuen.

In deze context is de visie van Cesare Lombroso (1835-1909), zoals die besproken werd door Sietske Altink, vermeldenswaardig. Lombroso stelde een model van de normale, niet-criminele mens op. Via het opmeten van onder andere de schedel en de positie van de oorlellen beweerde Lombroso te kunnen afleiden of iemand afwijkend was. Mensen die niet voldeden aan het normale beeld, moesten volgens hem uit de maatschappij geweerd worden. Prostituees waren voorbeelden daarvan: als vrouwen waren ze ten eerste niet in staat tot voelen (wat impliceerde dat ze geen pijn konden ervaren) en ten tweede veel dommer dan mannen. Armoede en sociale wanverhoudingen konden volgens Lombroso niet de redenen zijn waarom een individu zich prostitueert. Achterlijkheid, die onder andere uit het gedrag en enkele fysieke trekken van prostituees af te leiden was, zou dat des te meer zijn. Altink constateert dat Lombroso prostituees bombardeerde tot aparte mensensoort. (Altink, 1983: 177-178)

Hier staat het beeld van de prostituee als slachtoffer lijnrecht tegenover: er wordt een link gelegd met slavernij en dwang. Dat gebeurde reeds ten tijde van Josephine Butler, die als feministe vooral wees op het gevaar van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. (Moore, 1993: 2) Deze visie bereikte haar hoogtepunt op het einde van de 19de eeuw, met de mythe van de blanke slavinnenhandel. Een mogelijke reden waarom deze mythe ontstond, is de massale migratie die in die periode plaatsvond. (Doezema, 1999) Migratie kon omwille van nieuwe technologieën (zoals stoomboten en treinen) gemakkelijker verlopen. Vrouwen zochten in het buitenland naar werk als ze het thuis niet konden vinden. Dit bracht een angst voor de onafhankelijkheid van de vrouw met zich mee. Het idee was dat de handel in blanke slavinnen de toegenomen migratie van vrouwen opnieuw zou temperen. Een ander effect van de mythe was dat prostituees vaker werden beschouwd als slachtoffers van mensenhandel. Men ging ervan uit dat blanke vrouwen zich nooit zouden willen prostitueren voor buitenlandse mannen. Blanken waren immers kuis en moesten daardoor wel tot prostitutie gedwongen zijn. Binnen het verhaal van de blanke slavinnenhandel is dus zeker een racistisch aspect te ontwaren. Sekswerkers komen vandaag in opstand tegen het idee dat prostituees per definitie slachtoffers zijn: ze willen immers als autonome, kiezende individuen beschouwd worden. (Scoular, 2004: 347) Bovendien zien ze prostitutie als middel om de heersende seksuele moraal aan te vechten: commerciële seks is voor veel sekswerkers slechts één vorm van erotiek. Toch zijn er diverse wantoestanden aan te klagen. (Poulin, 2005) Er worden veel meisjes ontvoerd, verhandeld en tot prostitutie gedwongen. Hun entourage

(souteneurs bijvoorbeeld) eisen een deel van het loon op omdat prostituees schulden bij hen zouden hebben. Daarnaast maken het gebruik van geweld en bedreigingen (ook tegenover de familieleden van de geprostitueerde personen) deze individuen tot slachtoffers. De link met criminele milieus is daardoor niet moeilijk te leggen: zij profiteren van de zwakke positie, die bijvoorbeeld ontstaat door armoede.

De diverse visies op prostituees zijn doorheen de jaren gewijzigd, zowel binnen de wetgeving als de hulpverlening. Het onderzoek toont aan dat gewijzigde visies op prostitutie en prostitué(e)s sneller doorgang vinden in de hulpverlening dan in de wetgeving. De door mij gehanteerde moraalwetenschappelijke invalshoek belicht de politieke, sociale, juridische, economische en ethische thema's die convergeren in het fenomeen prostitutie. Deze methode wordt dus gekenmerkt door een multidisciplinaire aanpak: naast juridische en politieke beschouwingen, kunnen meer filosofische en geschiedkundige aspecten aan bod komen. Er werd gekozen om te werken met afgebakende periodes om alles zo overzichtelijk mogelijk te houden. Deze tijdvakken worden gekenmerkt door specifieke tendensen of belangrijke wijzigingen binnen het domein van de jurisdictie en/of hulpverlening. De hoofdzaken worden in het besluit kort overlopen

1. Van 1830 tot 1867: een context van maatschappelijke orde

Voor en tijdens het ontstaan van België werd naar sociale orde gestreefd. Deze tendens was niet nieuw. (Lis & Soly, 1996: 1-2) Maatschappelijke zeden stuurden het gedrag reeds sinds het Ancien Régime: mensen die zich niet gedroegen, werden onverbiddelijk naar tuchthuizen gestuurd die meestal door religieuzen geleid werden. Het waren voornamelijk familieleden die de problemen rapporteerden, maar ook dokters, priesters en politie hadden de macht dat te doen. (Lis & Soly, 1996: 4-5) Enkel zo kon de familiale en openbare orde gegarandeerd worden.

Binnen de hulpverlening maakte men een verschil tussen zwakzinnige en kwaadaardige personen. (Lis & Soly, 1996: 32-35) Prostituees werden in de laatste groep geplaatst. Mensen die tot deze categorie behoorden, werden verondersteld in wezen slecht en gevaarlijk te zijn en bijgevolg opgenomen in tuchthuizen. Een opvallend gegeven is dat prostituees bestraft werden omdat ze zich te veel op straat vertoonden of voor overlast zorgden. (Lis & Soly, 1996: 78-80) Het fenomeen prostitutie, geconcipieerd als seks tegen een vergoeding, was voor de meerderheid van de mensen niet het probleem. Prostitutie werd echter ruimer dan dit geïnterpreteerd: naast betaling voor seks hield het ook in dat vrouwen omgingen met getrouwde mannen en soldaten en dat ze plaatsen met een slechte reputatie bezochten.

Dezelfde tendens is terug te vinden binnen het wetgevende kader in de Nederlanden van 1811 tot 1867. Toen werd het Franse Strafwetboek nageleefd, waarin de wetgever een onderscheid maakte tussen strafbaar en niet-strafbaar gedrag. (Stevens, 2002: 19-25) Niet-strafbaar gedrag werd nog eens opgedeeld in afkeurenswaardige handelingen en goed gedrag. Ontucht werd bestraft als het onzedelijke gedrag in het openbare leven betrof (bvb. prostituees die klanten ronselen), niet omdat het de rechten van individuen schond. (Stevens, 2002: 75-78)

Vanaf 1836 beschermden lokale besturen en de zedenpolitie de maatschappij tegen ontucht. (Nederlandstalige Vrouwenraad vzw, 2003) In de toenmalige gemeentewet werd

alles in het teken van moraliteit, veiligheid en openbare rust gezet. Hier is sprake van een reglementaristisch beleid, dat prostitutie beschouwt als onontkoombaar euvel. Daarom laat het prostitutie onder strikte en gecontroleerde voorwaarden toe, onder andere om de verspreiding van geslachtziekten tegen te gaan. In 1887 werd dit artikel aangepast, waardoor de nadruk kwam te liggen op de volksgezondheid. Prostituees werden in veel gemeentes verplicht om zich regelmatig te laten controleren. Hadden ze een geslachtsziekte, dan mochten ze niet meer werken.

Ook het aanzetten tot ontucht bleef niet ongestraft: vanaf 1846 werd een onderscheid gemaakt tussen oudere minderjarigen (tussen 14 en 21 jaar) en zo genaamde “minveertienjarigen”. Voor de personen tussen 14 en 21 jaar gold dat het strafbaar was hen op regelmatige basis aan te hitsen om de behoeften van derden te bevredigen. Bij minveertienjarige individuen mocht dit nooit. Bij meerderjarigen was het dus niet strafbaar, doch dit werd moreel afgekeurd. (Idem)

Samenvattend kan gesteld worden dat men via een reglementaristisch beleid de maatschappelijke orde trachtte te beschermen, onder meer via een streng optreden tegen immoreel en storend openbaar gedrag, het behoud van de bestaande familiale structuren en de bescherming van de volksgezondheid. Deze visie krijgt in de volgende halve eeuw veel kritiek te verduren.

2. Van 1867 tot 1914: ziekmakers (reglementarisme) versus slachtoffers (abolitionisme)

In de tweede helft van de 19de eeuw lijken twee heersende visies op prostitutie te bestaan die moeilijk met elkaar te rijmen vallen:

Vooreerst blijft de opvatting van voor 1867 bestaan, meer bepaald dat prostituees voor overlast zorgden. Dit verwijst in deze periode hoofdzakelijk naar het risico dat prostituees geslachtsziekten kunnen overdragen. Maar het ging verder want men beschouwde hen ook in wezen als ziek. Prostituees werden verantwoordelijk gesteld voor alles wat misliep inzake seksualiteit en schonden de reputatie van de steden en het land en verdorven hun klanten. Sommige van hen kwamen terecht in liefdadigheidsinstellingen, waar ze heropgevoed werden. (Altink, 1983: 157-158)

Gaandeweg werd voorgaande visie steeds vaker aangevallen door feministen die de nadruk legden op het weghalen van de prostituees uit hun omgeving. Prostituees werden nu als slachtoffers beschouwd. (Müller, 2007) Dit bracht binnen de hulpverlening een verwerping van het reglementarisme op gang. De abolitionistische beweging stichtte in 1875 de internationale *Fédération continentale et générale pour l'Abolition de la Prostitution*. In België stond de *Société de Moralité Publique* in voor de verspreiding en toepassing van deze abolitionistische ideeën. Deze organisatie werd in 1881 opgericht door Emile de Laveleye.² Op het einde van de 19de eeuw was er een belangrijk opvangtehuis in België, meer bepaald *Le Refuge*. (RoSaDoc., 2007) Het werd gesteund door de *Société de Moralité Publique*. In deze organisatie werkten veel feministen die prostitutie als een schending van de menselijke waardigheid beschouwden, wat het kernpunt van abolitionisme is. Isala Van Diest bijvoorbeeld werkte actief mee aan het weghalen van prostituees uit hun ellendige situatie. Ze concentreerde zich ook op de medische begeleiding van de slachtoffers van prostitutie.

Sterk verbonden met de opkomst van het abolitionisme en de strijd van de feministe Josephine Butler tegen de *Contagious Diseases Act*, was de mythe van de *White Slavery*. Het verhaal van de blanke slavinnenhandel, voor het eerst uitgeschreven door William Stead in de *Pall Mall Gazette*, zou een internationale opstand tegen reglementarisme doen oplaaien. (Spartacus Educational, 2008)³ De grootste oproer rond de mythe ontstond in Engeland, niettegenstaande de notie *White Slave* er al tijdens de opstand tegen de *Contagious Diseases Acts* aan bod kwam. (Irwin, 1996) Het idee van slavenhandel werd dus opgenomen in het abolitionistische denken, wat haar radicaler maakte. Vanaf dan werden sociale, politieke en economische spanningen aangekaart, wat ervoor zorgde dat de wetgeving en wetgevers zich gingen concentreren op individuen die van prostituees profiteerden (zoals pooiers, ontvoerders en klanten).

In 1899 werd in Londen voor de eerste keer een congres rond het fenomeen georganiseerd. (Stevens, 2002: 200-203) Er vloeiden hier later enkele overeenkomsten uit voort, waarvan één een grote invloed had op het Belgische strafrecht. Het gaat hier over de Internationale Overeenkomst van Parijs op 4 mei 1910,⁴ waarin het bestrijden van de vrouwenhandel centraal stond. De verdragsluitende staten spraken ten eerste af dat het ronselen, verleiden of vervreemden van vrouwelijke minderjarigen strafbaar gesteld moest worden. Het maakte niet uit of de verschillende handelingen zich niet in eenzelfde land voordeden, waardoor de transnationale aard van vrouwenhandel erkend werd. Ten tweede was het ook de manier waarop het ronselen, verleiden en vervreemden gebeurde belangrijk: bij het gebruik van geweld, dwang of bedreiging werd de daad als ernstiger beschouwd en dus ook zwaarder gestraft. In 1912 werd een voorstel gedaan het Belgische strafrecht aan deze bepalingen aan te passen. Het Belgische parlement hoopte enerzijds dat op die manier de zedelijkheid van jongeren beschermd werd. Anderzijds trachtte ze ervoor te zorgen dat meerderjarige individuen beschermd werden. In 1914 verscheen dan de Wet Vrouwenhandel 1914 in het Belgische Staatsblad.⁵ In België werden hierdoor drie wijzigingen doorgevoerd m.b.t. de ontucht of prostitutie:

² Een invalshoek die een iets andere nadruk legt, is te vinden bij de anarchistische *Sex Radicals* in het 19de eeuwse Amerika. De emancipatie van vrouwen was een van hun belangrijkste doelstellingen. Hal Sears bespreekt de *Social Freedom Convention* die in 1875 georganiseerd werd in Boston. Ezra Heywood behandelde er de *love reform* en bouwde rechtstreeks voort op de ideeën van Moses Harman. Beiden gingen ervan uit dat een vrouw niet enkel voor de kinderen moet zorgen of in de keuken moet werken. Ze heeft evenveel recht op bijvoorbeeld politieke participatie. Sears stelt vast dat prostitutie hierdoor meerdere betekenissen kreeg: enerzijds verwees het naar de onderdrukking van de vrouw door haar man binnen het huwelijk. Een vrouw stond volledig ten dienste van haar echtgenoot, wat pure uitbuiting is. Anderzijds constateert Sears dat Heywood ook een meer economisch geïnspireerde visie op prostitutie had. Heywood maakte het onderscheid tussen de kapitalist en de arbeider. Het was de kapitalist die zich alle eigendom toeëigende, waardoor de arbeider er geen toegang meer tot had. Een van die producten was het lichaam van een ander persoon. (Sears, 1977: 158-163)

³ Niet enkel in Europa, maar ook in de VSA had de mythe een invloed: het leidde in 1909 tot het ontstaan van de *Mann Act*. Deze *Act* werd officieel voorgesteld als een poging om vrouwenhandel tussen de staten in de VSA tegen te gaan: de bescherming van vrouwen en meisjes tegen ontvoering, misleiding en manipulatie door souteurs stond centraal. De Amerikaanse wetgeving trachtte op die manier prostitutie aan banden te leggen. Elke staat stelde een verbod in op bordelen en regulering van prostitutie (prohibitionisme). Uit: Encyclopaedia Britannica. *Mann Act (United States (1910))*. Geraadpleegd op <http://www.britannica.com/eb/topic-362487/Mann-Act> op 19/03/2008.

⁴ Internationale Overeenkomst betreffende de beteugeling van de vrouwenhandel, opgemaakt te Parijs op 4 mei 1910. *Belgisch Staatsblad*, 20 augustus 1914.

⁵ Wet van 26 mei 1914 tot bestrijding van den handel in vrouwen en meisjes. *Belgisch Staatsblad*, 10 juni 1914.

(1) men mag minderjarigen nooit tot ontucht aanzetten; (2) de term prostitutie werd in het Belgische Strafwetboek opgenomen; (3) een onderscheid werd gemaakt tussen daders die wisten dat het slachtoffer minderjarig was en daders die dat niet wisten. (Stevens, 2002: 200-203)

Samenvattend lijkt nog steeds een heel sterk idee uit de vorige periode te bestaan. Prostituees werden op het einde van de 19de eeuw immers nog steeds aanzien als verdorven individuen. Dit kan heel letterlijk genomen worden: prostituees werden als zieke mensen beschouwd en zetten niet enkel via hun afwijkende gedrag anderen aan tot onzedelijk gedrag, maar ook via het hebben van geslachtziektes maakten ze anderen ziek. Het hele volk werd daardoor fysiek, geestelijk en in haar handelen ongezond. Dit veranderde in de tweede helft van de 19de eeuw, toen mensen beweerden dat specifieke omstandigheden ervoor kunnen zorgen dat vrouwen ongewild in de prostitutie terecht komen. Onder andere geweld en de ongelijkheid tussen man en vrouw zijn voorbeelden van dergelijke omstandigheden. Dit vertaalde zich in het begin van de 20ste eeuw op zowel internationaal als nationaal niveau in een wijziging van het juridische kader: ontucht werd verbonden met mensenhandel en elke vrouw moest hiertegen beschermd worden. Elk individu die prostituees uitbuitte, moest gestraft worden. Deze periode wordt gekenmerkt door opkomst van een abolitionistische tendens, dat prostitutie per definitie gelijkstelt aan dwang.

Een kritische noot die kan gemaakt worden, is dat de Victoriaanse visie van de prostituee als slachtoffer naast de bestrijding van de exploitatie van vrouwen ook een ander doel diende. (Doezema, 2001: 16-38) Jo Doezeema stelt vast dat de slachtoffervisie een zekere bemoeizucht en zelfs een kolonialistische houding van westerse feministen rechtvaardigde.⁶ De auteur gaat na of het spreken over bijvoorbeeld 'geschonden lichamen' en 'verhandelde slachtoffers' tegemoet kwam aan een specifiek feministische doelstelling. Zij wilden beschermen, maar volgens Doezeema herbergt dit altijd het gevaar dat men een onderscheid gaat maken tussen vrouwen die beschermd willen worden (goede vrouwen) en vrouwen die dat niet wensen (slechte vrouwen). Abolitionisme was de politieke campagne bij uitstek om deze mogelijkheid aan feministen te geven. Dit kreeg koloniale trekken: westerse feministen hadden te doen met prostituees in de kolonies. Maar in plaats van hen te zien als gelijkwaardige individuen, werden deze vrouwen beschouwd als totaal onmondig, afhankelijk, onderdrukt en dus geschonden. Dit kwam hen goed uit want westerse feministen zouden als helpende kracht aan deze lijdende lichamen teruggeven wat ze nodig hadden, daar ze zelf niet meer wisten wat goed voor hen was.

3. Het Interbellum

Algemeen werden prostituees in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog steeds vaker gestigmatiseerd. Zeker in Duitsland, waar onder invloed van het nationaalsocialisme twee parallellen getrokken werden tussen joden en prostituees, had dit consequenties. (Altink, 1983: 187-191) De eerste overeenkomst betreft de diffusie van rassen: joden hadden geen vaderland en leefden bijgevolg verspreid over de hele wereld. Ze vermeng-

⁶ Deze kritische visie is evenzeer te vinden bij andere auteurs: Walkowitz (1980) en Coene (2001).

den zich met andere volkeren, wat de puurheid van het ras in het gedrang zou brengen. Het zelfde zou gebeuren in het werk van prostituees: ze moesten zoveel mogelijk klanten hebben om geld te verdienen, waardoor ze eender welke klant zouden afhandelen. Dit werd door nazi's beschouwd als jodengedrag. De andere parallel had te maken met geld. Veel mensen met een joodse achtergrond werkten binnen de geldsector. Ze wisten omwille van hun beroep veel van geldzaken en economie in het algemeen af. Elke economische crisis werd dan aan hen toegeschreven. Nazi's stelden dat prostituees in hun werksituatie ook vaak te maken krijgen met geldzaken, waardoor prostitutie als "verjodding" aangeduid werd.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden voorgaande argumenten aangehaald om prostituees (en hun echtgenoten, als ze die hadden) te deporteren naar uitroeiingskampen. Voordat ze werden gedood, moesten ze dwangarbeid verrichten. Deze bestond uit prostitutie in speciaal ingerichte barakken (de zogenaamde *Sonderbau*). Als het Duitse prostituees betrof, moesten ze ten dienste staan van de Duitse soldaten aldaar.

In België ijverde het "Belgisch Nationaal Verdedigingskomitee tegen den handel in vrouwen en kinderen" sinds het einde van Eerste Wereldoorlog ervoor om de officiële reglementering van prostitutie af te schaffen. Veel westerse landen (zoals Nederland en de VSA) hadden immers deze reglementering afgeschaft. Dit stuitte echter op heel wat onwil. (Hirsch, 1992: 80)

In 1936 werd een internationale overeenkomst goedgekeurd.⁷ Het betrof een afspraak over de bestrijding van vrouwenhandel – onder leiding van de Volkenbond – die in 1933 in Genève werd gemaakt.⁸ Het belangrijkste doel van deze overeenkomst was de uitbreiding van de strafbaarstelling van het verleiden, vervreemden of ronselen van minderjarige meisjes naar alle (al dan niet toestemmende) vrouwen.

4. Van 1945 tot 1980: naar abolitionisme binnen het juridisch kader

Efficiënte hulpverlening die specifiek gericht was op prostituees – gekenmerkt door een onbevooroordeelde aanbidding van hulp – kwam pas laat op gang. (Trommelmans, 2006: 147) Vanaf de jaren 1960 kregen de Centra voor Geboorteregeling en Seksuele Opvoeding⁹ de medische begeleiding van prostituees als taak toegeschreven. Verder lijkt deze periode niet gekarakteriseerd te worden door grote wijzigingen binnen de hulpverlening.

Op juridisch vlak schafte men in 1948 reglementering van prostitutie af.¹⁰ Waar er vroeger sprake was van reglementarisme, zal België vanaf 1948 een abolitionistische koers

⁷ Wet van 25 mei 1936 tot goedkeuring van de Internationale Overeenkomst, gesloten te Genève op 11 oktober 1933, ter bestrijding van de handel in meerderjarige vrouwen, en tot aanvulling van artikel 380bis van het Strafwetboek, alsmede van artikel 2 der wet van 26 mei 1914 tot bestrijding van de handel in vrouwen en meisjes, *Belgisch Staatsblad*, 29 juni 1936.

⁸ Internationale overeenkomst ter bestrijding van de handel in meerderjarige vrouwen, ondertekend te Genève op 11 oktober 1933, *Belgisch Staatsblad*, 29 juni 1936.

⁹ Vandaag bekend onder de naam Sensoa.

¹⁰ Wet van 21 augustus 1948 tot de afschaffing van de officiële reglementering van prostitutie. *Belgisch Staatsblad*, 13 september 1948. Dossienummer: 257.

varen waarbij het bestrijden van prostitutie en de sociale omstandigheden die het fenomeen veroorzaken en in stand houden centraal staan. Er zijn diverse redenen voor deze wijziging. (Stevens, 2002: 208-213) Ten eerste slaagden de lokale overheden er niet in om de verspreiding van geslachtsziekten in te dijken. Ofwel hadden ze geen reglementering uitgestippeld, ofwel konden ze niet elke prostituee identificeren en controleren. Bovendien waren de medische onderzoeken zeer gebrekkig, wat ervoor zorgde dat er eigenlijk nog meer gevaar dreigde: net omdat prostituees regelmatig gecontroleerd moesten worden, dachten de meeste mensen dat ze beschermd waren tegen ziekten. Velen ontsnapten ook aan de medische controles door regelmatig te verhuizen. Ten tweede werd de reglementering moreel sterk veroordeeld. De staat was immers zelf te sterk betrokken bij prostitutie en ontucht omdat ze het gecontroleerd toestond. Ten derde beschouwde men de officiële reglementering als een fundamenteel onrechtvaardig systeem. Het trof enkel vrouwen en dan nog meestal vrouwen uit de arbeidersklasse. Er is hier sprake van dubbele discriminatie: op basis van geslacht en van klasse. Ten vierde was België een van de laatste westerse landen waar een officiële reglementering van prostitutie bestond.

Niettegenstaande prostitutie nog steeds als een maatschappelijke en persoonlijke bedreiging ervaren werd, was prostitutie zelf niet meer strafbaar. (Idem) Prostitutie werd beschouwd als een noodzakelijk kwaad. Bovendien ging men er steeds vaker vanuit dat de schuld niet alleen bij de gevallen vrouw lag. Ze was een slachtoffer van mensen met slechte bedoelingen en vertoefde in ongunstige omstandigheden. De wetgever trachtte daarom zoveel mogelijk de overlast die met prostitutie gepaard kan gaan te vermijden. (Idem: 214) Vrouwenhandel en aanzetten tot ontucht bleven strafbaar, maar ook het uitbaten van huizen van ontucht en souteneurschap werden vanaf nu bestraft. (Nederlandstalige Vrouwenraad vzw B, 2003: 4-6) Ten slotte werden tippelen en contactadvertenties vanaf 1948 op nationaal niveau aangepakt want die vormden een bedreiging voor de zedelijkheid van het volk en werden bestempeld als openbare zedenschennis.

Voorgaande wijzigingen hadden een grote invloed en vloeiden voort uit een verandering in het denken op internationaal vlak. In 1950 werd in New York een verdrag¹¹ gesloten dat zich toespitste op de bestrijding van mensenhandel en de uitbuiting van prostitutie. Diverse staten hebben deze overeenkomst getekend en in België leidde dat tot de implementatie van een specifieke wet¹² in 1965. Reeds in de aanhef van deze wet wordt melding gemaakt van lijden dat veroorzaakt wordt door het fenomeen prostitutie. Er wordt immers een link met mensenhandel gelegd:

Overwegende dat de prostitutie en het leed dat gepaard gaat met de handel in mensen met het oog op het plegen van prostitutie onverenigbaar zijn met de waardigheid en de waarde van de menselijke persoon en voor het welzijn van de enkeling, het gezin en de gemeenschap gevaar opleveren, ...¹³

Hierdoor vormt prostitutie een bedreiging voor het persoonlijke en dus bij veralgemeening ook het maatschappelijke welzijn. Dit is een groot verschil met 100 jaar geleden, toen prostitutie als onontkoombaar kwaad beschouwd werd. Prostituees krijgen vanaf

¹¹ Overeenkomst ter bestrijding van de handel in mensen en van de exploitatie van de prostitutie, en het Slotprotocol, ondertekend op 21 maart 1950, te New York.

¹² Wet houdende goedkeuring van de Overeenkomst ter bestrijding van de handel in mensen en van de exploitatie van eens anders prostitutie, en het Slotprotocol, ondertekend op 21 maart 1950, te New York. *Belgisch Staatsblad*, 6 mei 1965. Dossiënummer: 1950-03-21/33.

¹³ Idem.

nu niet meer de status van verderfelijke individuen. In plaats daarvan associeert de wetgeving prostitutie met een fundamenteel lijden. Prostitutie wordt individuen “aangedaan” en tast hun persoonlijke waardigheid aan.

In de loop van de jaren 1960 wijzigt de houding tegenover seksualiteit en de beleving ervan. (Veenhoven, 2002: 377-382) Individueen krijgen in deze periode meer vrijheid in hun handelen, wat betekent dat ze aan hun persoonlijke voorkeuren tegemoet trachten te komen. Relaties mogen vanaf dan diverse vormen aannemen. De onderdrukking van seksualiteit gaat hier lijnrecht tegen in. Dit betekent concreet dat vanaf de jaren 1960 de gewijzigde houding tegenover ettelijke seksuele handelingen een invloed heeft op diverse domeinen. Dit uit zich onder meer in de depenalisering van enkele seksuele gedragingen.

5. Van 1980-1990: naar geprofessionaliseerde opvang

In de aanloop naar de jaren 1980 is het spreken over prostitutie gekenmerkt door een wijziging. Een zeer belangrijke figuur is Carol Leigh die in 1978 de termen “sekswerk” en “sekswerker” introduceert. (*Prostitutes’ Education Network*, 2008) Leigh is zelf actief geweest als prostituee en zet zich al jaren in voor de rechten van sekswerkers. Ze is onder meer bekend als woordvoester van *Coyote – Call Off Your Old Tired Ethics* – een Amerikaanse organisatie die zich bezighoudt met de rechten van sekswerkers. Leigh heeft over de jaren heen ook enkele projecten opgestart, waaronder het geven van informatie over gezondheid aan straatprostituees en het bestrijden van verplichte HIV- en AIDS-testen voor prostituees. Ze legt daarmee de grondslag voor het actief strijden voor rechten van prostituees. In 1985 werd bijvoorbeeld een *World Charter for Prostitutes’ Rights* opgesteld. (ICPR, 1985) In dit charter stelt het *International Committee for Prostitutes’ Rights* enkele eisen. Ten eerste betreft het tegemoetkomingen op juridisch vlak: bij vrijwillige keuze¹⁴ tot prostitutie mag er geen sprake zijn van criminaliteit. De toekenning van een zelfstandigen- of werknemersstatuut kan hierbij een goede strategie zijn. Niet enkel worden uitbuiting en misbruik tegengegaan, maar op die manier kennen prostituees duidelijk hun rechten en plichten. Nog in de context van prostitutie als arbeid ervaart de organisatie de afbakening van prostitutiezones als discriminatie: prostituees moeten vrij kunnen kiezen waar ze hun diensten zullen verlenen. Ten tweede eisen de opstellers van het charter dat prostituees toegang krijgen tot degelijke informatie over seksuele gezondheid. Dit betekent niet dat ze zich verplicht moeten laten onderzoeken, omdat dit in het verleden tot wantoestanden zoals stigmatisering heeft geleid. Ten derde moet de houding tegenover prostitutie gewijzigd worden. Het charter gaat ervan uit dat er nog te sterk van een zwart-wit situatie wordt uitgegaan. Maar in realiteit is het niet zo dat prostituees ofwel verderfelijke ofwel hulpeloze mensen zijn, zo stelt men. Bovendien moet er meer bewustzijn komen over de rol van de klant. Dit betekent niet automatisch dat deze bekritiseerd moet worden.

Samenhangend met deze kritiek, stelt Doezema vast dat indien leed en onderdrukking als inherente eigenschappen van prostitutie geconcipieerd worden, elke discussie met

¹⁴ Deze nadruk op vrijwilligheid impliceert ook de afkeuring van kinderprostitutie omdat die altijd gedwongen is. (ICPR, 1985)

sekswerkers en andersdenkenden uitgesloten wordt. (Doezema, 2001: 27-30) Het gevaar dreigt dat mensen denken dat de 'slachtoffers' zichzelf niet kunnen representeren: van zodra er mensen opstaan die zichzelf sekswerkers noemen, betekent dat voor tegenstanders dat zij de dehumanisering in hun identiteit opnemen en ervoor zorgen dat deze voort blijft bestaan. Dit zou ertoe leiden dat prostituees uit de Derde Wereld noodgedwongen de terminologie overnemen omdat ze dan denken het nodige respect te krijgen (ze zouden dus eigenlijk niet inzien wat ze echt doen). Naast het hebben van een sterk paternalistische houding, kan de tegenstand van prostituees in de Derde Wereld tegen een interventie door aanhangers van het slachtofferdiscours ervaren worden als een achterstand in de beschaving of het denken. Doezeema wijst erop dat hoewel de intenties goed bedoeld zullen zijn, het uitgangspunt dat vrouwen uit armere regio's in de wereld onmondig en compleet hulpeloos zijn en 'niet weten wat goed voor hen is' verkeerd is. In België werden in de loop van de jaren 1980 enkele organisaties opgericht die instaan voor een meer professionele begeleiding van prostituees. Dergelijke opvang ontstond niet enkel aan abolitionistische zijde. Er werden ook organisaties opgericht die meer vanuit het sekswerkers-denken of vanuit een tussenpositie vertrokken. Er is geen sprake van een of-of situatie: alle opvattingen over prostituees zijn vertegenwoordigd binnen de hulpverlening.

Een voorbeeld van slachtofferdenken vinden we bij *Mouvement du Nid*, die een streng abolitionistisch beleid voeren. Deze organisatie, gevestigd in Brussel, houdt zich bezig met de resolute bestrijding van prostitutie. Prostituees kunnen er terecht om uit hun situatie te geraken. De organisatie werd in Frankrijk¹⁵ reeds tijdens de jaren 1930 opgericht. (Mouvement du Nid B, 2008) De stichters waren Germaine Campion en André-Marie Talvas. Sinds de jaren 1980 is de organisatie ook actief in België. *Mouvement du Nid* vaart al vanaf het begin een abolitionistische koers. (Mouvement du Nid A, 2008) Ze kennen prostitutie een crimineel karakter toe en zetten het op dezelfde hoogte als slavernij en mishandeling. Net omdat het reglementarisme prostitutie gecontroleerd toestaat, houdt ze volgens *Mouvement du Nid* het misbruik in stand. *Mouvement du Nid* biedt geen medische of psychische begeleiding. (Trommelmans, 2006: 147) De organisatie haalt prostituees uit hun milieu en zoekt naar plaatsen waar ze een nieuw leven kunnen beginnen. Dit houdt onder meer in dat ze terug naar school kunnen gaan.

In België neemt Payoke een tussenpositie in. Payoke vzw bevindt zich in Antwerpen (Payoke vzw, 2007) en werd in 1987 opgericht. Ze ondersteunt prostituees en sekswerkers op diverse manieren. Haar doelgroep is uitgebreider dan prostituees: de organisatie spitst zich toe op de opvang van slachtoffers van mensenhandel. Payoke biedt de mogelijkheid tot residentiële opvang aan. Het centrum wil hiermee de (re)integratie van slachtoffers van mensenhandel in de dagelijkse praktijk realiseren. Bovendien heeft de organisatie een dienst die zich bezighoudt met de psychosociale begeleiding van mensen: de verwerking van psychische trauma's zijn een voorbeeld van een van de doelen van Payoke. Vanaf midden jaren 1990 krijgt ze hiervoor subsidies van de overheid.¹⁶ Pasop gaat meer de richting van het sekswerkers-denken op. Deze organisatie ontstond uit het Gentse Centrum voor Geboorteregeling en Seksuele opvoeding, wat gebeurde op

¹⁵ In Frankrijk beheerst ook vandaag nog een extreem abolitionistische visie het politiek-juridische beleid rond prostitutie. (Gangoli & Westmarlan, 2006: 48)

¹⁶ Voorstel van resolutie om de verenigingen die hulp verlenen aan de slachtoffers van mensenhandel een structurele financiering toe te kennen. 10 juli 2001. *Belgische Senaat*. Dossiënummer: 2-834/1.

het einde van de jaren 1980. (Trommelmans, 2006: 147) Pasop is vanaf dan een organisatie die zichzelf expliciet inzet voor informatieverstrekking aan en medische begeleiding van prostituees. (Pasop vzw, 2000b) Ze biedt haar diensten aan in Oost- en West-Vlaanderen. Alle vormen van prostitutie komen aan bod. Maar ook straathoekwerkers en hulpverleners kunnen voor raad bij Pasop aankloppen. (Pasop vzw, 2000c) De vzw Pasop streeft naar een beleid waarin prostituees zeer specifieke hulp aangeboden krijgen. Ze gebruikt daarvoor het concept van “mobiele equipes”. (Gezondheidshuis voor Antwerpse Prostitutie, 2007) Artsen en sociaal verpleegkundigen bezoeken prostituees op hun werkplaats. Om de (seksuele) gezondheid, de integriteit en het welzijn van prostituees te verzekeren, wordt deze hulpverlening gratis en anoniem aangeboden. Op juridisch vlak wijzigt er inzake prostitutie eigenlijk niets. De aanpassingen in betekenisgeving die begonnen tijdens de jaren 1960 bleven doorgaan (Stevens, 2002: 391-396); vooral de inhoud van het begrip “ontucht” werd bediscussieerd. “Ontucht” stond tegenover “normaal seksueel gedrag”. Normaliteit met betrekking tot seksualiteit in de jaren 1960 hield in dat mensen heteroseksuele relaties aangingen en dat deze op voortplanting gericht waren. Een zeer opvallende wijziging voltrok zich op het einde van de jaren 1970 in het spreken over prostitutie: zoals reeds vermeld werden de termen “sekswerkers” en “sekswerk” door Carol Leigh geïntroduceerd. Maar deze semantische discussies hadden nog geen directe invloed op het juridische Belgische prostitutiebeleid.

6. Van 1990 tot 2007: geprofessionaliseerde opvang

Er is in deze periode een verandering op til. Het onderzoek betreffende prostitutie is sterk uitgebreid. Vanaf de jaren 1980 werden voornamelijk twee paradigma's gehanteerd om het fenomeen prostitutie te onderzoeken. (Gilfoyle, 1999: 118-120) Enerzijds is er de focus op de sociale structuur en de organisatie van commerciële seks. De geschiedenis van de vrouw en haar sociale positie zijn dan de aandachtspunten. Anderzijds gaat er aandacht uit naar de symboliek en logica van prostitutie. Prostitutie is een begrip dat slechts betekenis krijgt binnen een specifieke context. Het dagelijkse leven en de keuzemogelijkheden van de prostituee worden belangrijk in dit soort van onderzoek.

More often than not, historians of commercial sex argue on behalf of a wider, more encompassing conception of political, economic, and cultural history.
(Gilfoyle, 1999: 120)

Dit kan een meerwaarde voor het onderzoek over prostitutie betekenen.

Naast de uitbreiding van het onderzoek rond prostitutie, vinden er enkele gebeurtenissen in België plaats die het prostitutiebeleid zullen beïnvloeden. De oprichting van Payoke in 1987 door Patsy Sörensen en ex-prostituee Yolande Grenson is er een van. (Trommelmans, 2006: 147) Het doel van de organisatie was het fenomeen mensenhandel aankaarten en bestrijden. (Indymedia, 2008) De opvang van slachtoffers stond centraal. Een belangrijke doelstelling van de organisatie was het wegwerken van clichés rond prostitutie: niet elke prostituee werkt onvrijwillig, rijk worden is niet de voor naamste reden om zich te prostitueren (schulden afbetalen en drugs kunnen kopen zijn dat bijvoorbeeld wel) en niet alle buitenlandse prostituees zijn het slachtoffer van men-

senhandel. Ook de reactie op mensenhandel met als doel prostitutie wijzigde in 1992 met de publicatie van het boek “Ze zijn zo lief, meneer. Over vrouwenhandelaars, meisjesballetten en de Bende van de Miljardair” van Chris de Stoop. (Trommelmans, 2006: 147) Het werd duidelijk dat er corruptie heerste binnen de politie en het gerecht: advocaten, ambtenaren van de Dienst Vreemdelingenzaken en politiemensen werden omgekocht door de “Bende van de Miljardair” zodat deze ongehinderd verhandelde vrouwen konden uitbuiten. Het gevolg ervan was de oprichting van de cel Vrouwenhandel bij de rijkswacht en politie op 24 november 1992 enerzijds en de oprichting van een parlementaire commissie¹⁷ anderzijds. Het structurele beleid rond het verhandelen van mensen kreeg steeds meer aandacht. (De Ruyver & Van Heddegem, 2001: 401-407) Er kwamen zeer veel gebreken aan het licht, die leidden tot de invoering van de wet voor de bestrijding van mensenhandel¹⁸.

Mensenhandel wordt door diverse onderzoekers verbonden met globalisering. Christien van den Anker bijvoorbeeld constateert dat het imperialisme van het rijke westen een groot deel van de wereld onderdrukt. Snelle communicatiemogelijkheden die niet voor iedereen toegankelijk zijn, de grotere mogelijkheid om rond te reizen, individualisme en het opleggen van een kapitalistische economie zijn processen die een ongelijkheid doen ontstaan. Deze kan politiek, sociaal, cultureel of economisch van aard zijn. Om uit deze situatie te geraken, zullen steeds meer mensen willen migreren. Meestal gaat dit gepaard met grote illusies over andere plaatsen in de wereld, waardoor deze individuen toch nog teleurgesteld worden door de confrontatie met de realiteit. (van den Anker, 2003: 29-49) Net omdat zo veel personen tot andere plaatsen aangetrokken worden, zorgt migratie ervoor dat een diversiteit aan nationaliteiten binnen prostitutie ontstaat. (Brewis & Linstead, 2000: 7-27) Dit kan problemen zoals racisme met zich meebrengen.

Duidelijk is dat in de loop van de jaren 1990 het fenomeen mensenhandel een *hot topic* werd. Het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding¹⁹ noemt het op haar site “moderne slavernij”. (Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding, 2008) Ze verwijst daarmee expliciet naar de uitbuiting die inherent zou zijn aan mensenhandel. Er bestaan diverse vormen, waarbij seksuele en economische uitbuiting de meest besproken zijn.

De professionele hulpverlening voor prostituees kende begin jaren 1990 een uitbreiding. (Idem) De grootste financiële steun was afkomstig van organisaties die campagnes voor AIDS-preventie voerden. De gezondheid en het welzijn van de prostituees was met andere woorden een belangrijk aspect binnen de hulpverlening. Er zijn enkele vzw's die gezondheidsprojecten hebben uitgewerkt. Op die manier trachten ze de eventuele gezondheidsrisico's voor prostituees tot een minimum te beperken.

Een eerste voorbeeld daarvan is Europap, een internationale organisatie die werkzaam is in West- en Oost-Europa. Haar taak bestaat erin om de gezondheid en het algemene

¹⁷ Voorstel tot oprichting van een parlementaire onderzoekscommissie belast met het onderzoek naar een structureel beleid met het oog op de bestraffing en de uitroeiing van de mensenhandel. *Belgische Kamer*. Dossiernummer: 673/7.

¹⁸ Wet van 13 april 1995 houdende bepalingen tot bestrijding van de mensenhandel en van de mensensmokkel. *Belgisch Staatsblad*, 25 april 1995. In werking getreden op 5 mei 1995. Dossiernummer: 1995-04-13/32.

¹⁹ Opgericht in 1993: Wet tot oprichting van een Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding. *Belgisch Staatsblad*, 19 februari 1993. In werking getreden op 1 maart 1993. Dossiernummer: 1993-02-15/30.

welzijn van sekswerkers te bewerkstelligen. (Europap, 2008a) Dit betekent concreet dat Europap de rechten van sekswerkers promoot, dat ze de toegang tot de gezondheidszorg laagdrempelig maakt voor sekswerkers, dat ze vooroordelen en racisme binnen de prostitutie tracht weg te werken en dat ze ijvert voor legalisering van prostitutie. Dergelijke projecten worden in België gecoördineerd door Ruud Mak (Pasop vzw, 2000a). Voor de uitvoering ervan wordt beroep gedaan op academici, prostituees en sociaal werkers. (Europap, 2008e) Sinds 1993 bouwt de organisatie netwerken uit om de strijd tegen de verspreiding van HIV en andere seksueel overdraagbare aandoeningen bij sekswerkers aan te vatten. (Europap, 2008d)

Europap merkt op dat België sekswerk als *business* strafbaar stelt (men mag bijvoorbeeld geen reclame voor sekswerk maken). (Europap, 2008c) Sekswerkers zijn officieel niet strafbaar, maar in praktijk worden ze wel gestigmatiseerd. Dit leidt ertoe dat prostitutie in een schemerzone gesitueerd blijft, wat problemen zoals moeilijke bereikbaarheid van prostituees met zich meebrengt. Bovendien is er volgens de organisatie een grote moeilijkheid aanwezig in het Belgische beleid rond prostitutie (Europap, 2008b): er bestaan verschillende beleidsvormen in Vlaanderen en Wallonië. Waar Vlaanderen een meer pragmatische aanpak hanteert, is Wallonië abolitionistisch. Hierdoor kan de wetgeving volgens Europap niet nauwkeurig nageleefd worden.

Een tweede voorbeeld is Gh@pro – Gezondheidshuis Antwerpse Prostitutie – dat in 2000 werd opgericht. (Federale Dienst Grootstedenbeleid, 2008) De organisatie werkt samen met onder andere straathoekwerkers, diensten voor seksuele gezondheid, geneeskundigen en de Universiteit Antwerpen. Het betreft een gezondheidsproject voor prostituees omdat zij een groep vormen die een groter risico lopen op ziektes die gerelateerd zijn aan seksualiteit (zoals SOI's). De organisatie tracht zo toegankelijk mogelijk te zijn voor prostituees. Net als Pasop werkt Gh@pro met mobiele teams die prostituees op hun werkplaats bezoeken om medische controles uit te voeren.

Het derde voorbeeld, Espace P., is een vzw die zich inzet voor de rechten van sekswerkers. (Espace P., 2008) Ze heeft verschillende afdelingen in Waalse steden. In een manifest stelt de organisatie vast dat er meer redenen zijn om in de prostitutie te stappen dan pure dwang. Bovendien analyseert Espace P. de profielen van klanten. Verder wil ze het stigmatiseren van sekswerkers doen afnemen. Daarenboven wil ze voorkomen dat sekswerkers in slechte werkomstandigheden moeten werken. Dit gebeurt door politieke en juridische instanties aan te spreken: zo wil Espace P. een abolitionistisch en prohibitionistisch beleid vermijden en ervoor zorgen dat souteneurs en exploitanten van panden niet meer kunnen profiteren van sekswerkers.

Naast een juridisch-politieke strijd, voert Espace P. campagnes voor seksuele gezondheid. Bovendien worden thema's zoals psychisch lijden, *gender* en problemen met de omgeving in beeld gebracht en – indien nodig – aangekaart.

Het laatste voorbeeld, Pag-Asa vzw, is een organisatie die net als Payoke instaat voor de opvang van slachtoffers van mensenhandel. Pag-Asa werd officieel in 1995 opgericht. (Pag-Asa vzw, 2008a) In verband met prostitutie strijdt Pag-Asa voor de ontmanteling van netwerken van uitbuiting. (Pag-Asa vzw, 2008b) Ook deze organisatie biedt residentiële en ambulante bijstand aan. Daarnaast omvatten de doelstelling van Pag-Asa de psychosociale begeleiding van slachtoffers. Informatiecampagnes van de organisatie die gericht zijn tot hulpverleners (zoals politie) zorgen ervoor dat ook zij beter in staat zijn om slachtoffers de juiste hulp aan te bieden.

7. Van 1990 tot 2007: de notie van ‘gedwongen prostitutie’ binnen de wetgeving

Ook binnen de wetgeving doen er zich belangrijke wijzigingen voor. In 1995 werd een wetsvoorstel goedgekeurd om mensenhandel te bestrijden.²⁰ Deze streefde de bestrijding van internationale mensenhandel met prostitutie als doel, kinderpornografie en het aanzetten of vergemakkelijken van ontucht na. Op het einde van de jaren 1990 werden enkele richtlijnen gegeven aan instanties die zich bezighouden met mensenhandel.²¹ In de omschrijving van mensenhandel ligt de nadruk op de uitbuiting van kwetsbare individuen, namelijk “vreemdelingen”²². De sekssector wordt als typevoorbeeld van exploitatie aangehaald. Onthaalcentra die zich concentreren op de opvang van slachtoffers van mensenhandel staan vanaf dan in voor de goede begeleiding van de individuen in België en voor een veilige terugkeer naar het land van herkomst. Hierbij werken ze samen met onder andere de Belgische politie en de Dienst Vreemdelingenzaken.²³ In een protocol van 15 november 2000²⁴ wordt opnieuw de nadruk gelegd op de transnationale aard van mensenhandel met prostitutie als doel. Mensenhandel wordt bovendien verondersteld verbonden te zijn met misdaad. In de definiëring ervan ligt de nadruk immers op exploitatie, die de autonomie van een individu aan banden legt. Instemming van een volwassen individu moet bijvoorbeeld aan specifieke voorwaarden voldoen zoals autonomie en geïnformeerde toestemming. Duidelijk is dat de wet hoofdzakelijk vrouwen- en kinderhandel wil tegengaan, omdat ze verwacht dat deze individuen het meest kwetsbaar zijn.²⁵

Anne-Marie Lizin en Nathalie de T'Serclaes dienden in 2001 een wetsvoorstel in de Senaat in.²⁶ Het betrof een aanpassing van artikel 380 van het Strafwetboek. (Lizin, 2002: 69-74) De opzet was de klanten van prostituees te viseren. Vooreerst wil Lizin agressiviteit en gewelddadigheid tegenover vrouwen indijken. Het Zweedse model staat volgens Lizin veel verder wat gelijkwaardige verhoudingen tussen man en vrouw betreft. Bovendien wordt in Zweden de prostituee als slachtoffer beschouwd, waardoor de vraagzijde aangepakt moest worden:

Par contre, plus que jamais, c'est l'acheteur qui devenait punissable. (Lizin, 2002: 69)

²⁰ Wet van 13 april 1995 houdende bepalingen tot bestrijding van de mensenhandel en van de mensensmokkel. *Belgisch Staatsblad*, 25 april 1995. In werking getreden op 5 mei 1995. Dossiernummer: 1995-04-13/32.

²¹ Richtlijnen van 13 januari 1997 aan de Dienst Vreemdelingenzaken, parketten, politiediensten, inspectie van de sociale wetten en de sociale inspectie omtrent de bijstand aan slachtoffers van mensenhandel. *Belgisch Staatsblad*, 21 februari 1997. In werking getreden op 21 februari 1997. Dossiernummer: 1997-01-13/43.

²² Idem, Art.1 M1

²³ Idem, Art.1 M2-M4.

²⁴ Aanvullend protocol inzake de preventie, bestrijding en bestrafing van mensenhandel, in het bijzonder vrouwenhandel en kinderhandel, bij het Verdrag van de Verenigde Naties tegen transnationale georganiseerde misdaad, gedaan te New York op 15 november 2000. (Vertaling) *Belgisch Staatsblad*, 13 oktober 2004. In werking getreden op 10 september (sic) 2004. Dossiernummer: 2000-11-15/32.

²⁵ Idem, Art. 1-3.

²⁶ Wetsvoorstel tot invoeging van een artikel 380ter in het Strafwetboek over het betalen voor seksuele dienstverlening. Ingediend door Anne-Marie Lizin en Nathalie de T'Serclaes op 17 juli 2001. Dossiernummer: 2-856/1.

Daarnaast mag een vrouw niet gereduceerd worden tot een handelswaar. Lizin ziet seksuele dienstverlening niet zomaar als een normaal beroep. Vrije keuze is er volgens haar amper aan de orde, waardoor ze spreekt over slavernij en vervreemding. In principe zou elke klant ingelicht moeten worden over de geprefereerde prostituee (zoals waar ze vandaan komen, in welke omstandigheden ze werken), maar dat is een onmogelijke taak. Hierdoor stelt Lizin vast dat het beter zou zijn dat het “kopen van seksuele diensten” gewoon te verbieden.

7.1. *Tussenpositie*

In juli 2001 wordt in de Senaat een wetsvoorstel van Erika Thijs besproken.²⁷ Het betrof een vraag naar de oprichting van een onderzoekscommissie die zich zou concentreren op mensenhandel. Marc Hordies wijst erop dat het onderscheid tussen handel (de traffic) en het vervoer van personen onderstreept moet worden. Als individuen vragen om vervoerd te worden door anderen – en daar vaak veel voor betalen – dan doen ze dit om aan ellende te ontsnappen. Daarom moet de aandacht gaan naar de personen die van hun zwakke positie profiteren. Frans Lozie legt de nadruk op de aanpak van mensenhandel in specifieke sectoren, zoals prostitutie, sport en studentenuitwisseling. Fraude met visumverstrekkingen blijkt een groot struikelblok te zijn. Erika Thijs vult dit aan door te zeggen dat kritisch onderzoek van de bestaande aanpak noodzakelijk is. Het is volgens haar essentieel om relatief zelfstandige sectoren (zoals de sportwereld) te blijven onderzoeken. Protest van toenmalig minister van buitenlandse zaken Louis Michel bleef niet uit, omdat onderzoek naar visumtoewijzingen mogelijk het imago van België zou schaden indien er ernstige problemen gerapporteerd zouden worden.

Hier wordt dus op het gevaar van mensenhandel gewezen. Er wordt een link met de prostitutiesector verondersteld, maar het zijn niet de slachtoffers die gevisieerd moeten worden. Dit wetsvoorstel richt zich op de aanpak van de illegale aspecten: het profiteren van mensen in zwakke posities. Prostitutie wordt in dit wetsvoorstel niet expliciet als afkeurenswaardige of te bestraffen activiteit aangekaart.

7.2. *Vrijwillige prostitutie*

In de algemene bepalingen van de wet van 5 augustus 2003²⁸ wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen gedwongen en niet-gedwongen prostitutie. Enkel de gedwongen variant is een misdaad tegen de mensheid en zal door het Internationale Strafhof berecht worden.

Deze wet maakt het quasi onmogelijk om elke vorm van prostitutie automatisch te zien als een inbreuk op rechten van de mens. Een belangrijke voorwaarde om te spreken van gedwongen prostitutie is immers de aanwezigheid van (seksueel) geweld. Hier laat de wetgeving dus een kleine opening voor vrijwillige prostitutie. De afwezigheid van geweld, manipulaties en bedreigingen is een eerste belangrijke voorwaarde. Daarnaast is

²⁷ De regeringsmaatregelen ter uitvoering van de aanbevelingen van de subcommissie “Mensenhandel en prostitutie”. Ingediend door Erika Thijs en Marc Hordies op 12 juli 2001. *Belgische Senaat*. Dossiernummer: 2-137.

²⁸ Wet van 5 augustus 2003 betreffende ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht. *Belgisch Staatsblad*, 7 augustus 2003. In werking getreden op 7 augustus 2003. Dossiernummer: 2003-08-05/32.

het aannemelijk dat de wetgeving stelt dat de werkomstandigheden goed genoeg moeten zijn: deze wet verwerpt immers handelingen die (fysiek en psychisch) lijden veroorzaken.²⁹

7.3. Een wettelijk statuut voor de prostituee

Er zijn in de loop van de jaren enkele voorstellen gedaan om prostituees toch het statuut van zelfstandige of werknemer te geven. Dit veronderstelt dat prostitutie aanvaardbaar is onder specifieke voorwaarden.

In een parlementaire vraag³⁰ in 1996 verwijst Vera Dua naar de impact van het boek van De Stoop, waardoor mensenhandel strenger gestraft wordt. Toch vraagt ze zich af of de nieuwe maatregelen in de praktijk een effect hebben. Ze ziet nog grote problemen:

1. de toekenning van een voorlopige verblijfsvergunning gebeurt in de praktijk nauwelijks. Hierdoor kregen slachtoffers niet de kans om te recupereren in een opvangcentrum. In plaats daarvan komen ze terecht in de gevangenis of worden ze direct teruggestuurd naar hun land van herkomst, wat de asielaanvraag psychisch ontzettend zwaar maakt. Dua stelt vast dat de aanpak van trafikanten niet centraal staat, maar wel het aantonen dat illegale migratie niet loont.
2. het interveniëren van politie en rijkswacht in de prostitutiesector brengt enkele onverwachte neveneffecten met zich mee: ze concentreren zich op het wegwerken van prostitutie eerder dan op de ontmanteling van trafieken en het helpen van slachtoffers. Razzia's zorgen ervoor dat prostitutie steeds meer in de illegale scène terecht komt. Prostitutie op zich is niet strafbaar en Dua pleit er daarom voor om niet de prostituees te viseren.
3. corruptie bij de politie, maar ook de onwil tot samenwerking tussen diverse korpsen leiden in het verleden tot wantoestanden (zoals het niet doorspelen van belangrijke informatie). Bovendien werken de parketten onvoldoende uniform. Dua haalt hier het door elkaar gooien van termen zoals "prostitutie", "ontucht" en "mensenhandel" aan. Daarenboven werden dat jaar maar liefst 69% van de zaken over mensenhandel geseponeerd. Tot slot wordt informatie over acties en situaties in de verschillende arrondissementen niet fatsoenlijk doorgegeven, waardoor (inter)nationale netwerken van mensenhandel niet in kaart gebracht kunnen worden.

In het volgende jaar dient Vera Dua een wetsvoorstel in om prostitutie te regelen.³¹ In de toelichting behandelt ze opnieuw de drie bovenstaande problemen. Verder kaart ze aan dat prostituees amper tot geen bescherming krijgen, waardoor ze nog gemakkelijker het slachtoffer worden van seksuele uitbuiting. Ook zelfstandigen- of werknemersstatuten in de prostitutiesector dienen aandacht te krijgen: het gevaar bestaat dat zelfstandige prostituees nog steeds voor iemand werken en als werknemers zouden prostituees nog zeer veel uitbuiting kunnen ondergaan.

Dua wil prostitutie daarom een duidelijke plaats binnen de samenleving geven. Ze pleit voor de inrichting van het beroep prostituee. Een belangrijke voorwaarde is dat prosti-

²⁹ Idem, Art. 7, °11.

³⁰ Parlementaire Handeling. Vergadering van 28 november 1996. *Belgische Senaat*. Nummer: 1-76.

³¹ Wetsvoorstel tot regeling van prostitutie. Ingediend door Vera Dua op 22 april 1998. *Belgische Senaat*. Dossiënummer: 1-958/1.

tutie op vrijwillige basis gebeurt. Zoniet is er sprake van seksuele exploitatie, wat strafbaar is. Dit vereist enkele wijzigingen in het Belgische Strafwetboek, zoals het recht op het maken van reclame voor hun seksuele dienstverlening en het erkennen van uitbaters van prostitutiehuizen.

In 2001 dienden Meryem Kaçar en Frans Lozie een dergelijk wetsvoorstel in om prostitutie te regelen.³² In de toelichting verwijzen beiden naar wat Vera Dua eerder duidelijk maakte. Ze voegen eraan toe dat het prostitutiebeleid te sterk vanuit een abolitionistisch standpunt vertrekt. Dit brengt volgens Kaçar en Lozie een systematische discriminatie van sekswerkers met zich mee.

Philippe Monfils heeft in een ander wetsvoorstel de nadruk gelegd op de wegwerking van de sociale marginalisering van prostituees.³³ Hij geeft eerst kort weer dat prostitutie op zich in België niet strafbaar is. Het aanzetten tot, het meewerken aan en het promoten van prostitutie zijn dat wel. Ook wat betreft geweldplegingen zullen de schuldigen gestraft worden. Het is daardoor nodig om de situatie van de prostituee onder de loep te nemen. Voor Monfils moet deze geen speciaal statuut krijgen, maar moet er wel voor gezorgd worden dat deze personen ten minste dezelfde rechten krijgen als andere werknemers:

1. Als de persoon een werkgever heeft, dan moet er een arbeidsovereenkomst opgesteld worden.
2. Een prostituee die op zelfstandige basis werkt, moet een zelfstandig statuut kunnen krijgen.
3. Misdaden zoals de werving van prostituees en het houden van panden of kamers voor prostituees moeten gelegaliseerd worden. Op die manier kunnen zowel de arbeidsinspectie als de rechtbanken eventuele problemen bestraffen. Bovendien kunnen prostituees dan sneller een zelfstandigenstatuut bekomen.

4. Iedereen blijft beschermd tegen exploitatie dankzij artikel 380bis, § 1, 4°.

Dit wetsvoorstel wil er dus voor zorgen dat prostituees gemakkelijker loontrekkenden of zelfstandigen kunnen worden.

Monfils tracht de prostituees zeker niet te bekritisieren of te bevoordelen omwille van hun beroep. Net als anderen moeten ze kunnen genieten van sociale bescherming. Het is dan aan de overheid om ze te begeleiden wanneer dat nodig is. Bovendien moet deze instaan voor de bevordering van hun reïntegratie. De taak van de gewesten en de gemeenschappen bestaat er onder andere in organisaties die zich inzetten voor de vermelde doelen te financieren.

Monfils merkt op dat zijn voorstel van toepassing is op de prostituees die zich uit de marginaliteit willen werken. Er zullen immers altijd mensen bestaan die liever in het zwart werken, maar die moeten bestraft worden. De anderen moeten uit de huidige toestand bevrijd worden, want deze wordt volgens hem gekenmerkt door een enorme hypocrisie.

³² Wetsvoorstel tot regeling van de prostitutie. Ingediend door Meryem Kaçar en Frans Lozie op 31 juli 2001. *Belgische Senaat*. Dossiernummer: 2-541/1.

³³ Wetsvoorstel ter bestrijding van de sociale marginalisering van personen die zich prostitueren. Ingediend door Philippe Monfils op 10 augustus 2007. *Belgische Senaat*. Dossiernummer: 4-151/1.

8. Conclusie

Het voorgaande onderzoek toont aan dat bij het ontstaan van België prostituees als immorele en zieke wezens beschouwd werden. Seks tegen een vergoeding aanbieden was het probleem niet. De moeilijkheid was dat veel (venerische) ziektes verspreid werden en de bevolking verzwakte. Bovendien kenmerkte het “hoerendom” (Altink, 1983: 157) zich door zeer expliciet seksueel gedrag en zou het de bevolking ophitsen en aanzetten tot onzedelijkheid. Reglementarisme moest het euvel onder controle houden. Op het einde van de 19de eeuw ging niet iedereen nog akkoord met deze opvatting, waardoor een tweede visie op prostitutie vorm kreeg. Deze opinie ging ervan uit dat sociale omstandigheden de oorzaak van problemen waren en dus geïmagineerd moesten worden. Dit resulteerde in een opvatting dat een prostituee niet altijd de macht had zich er tegen te verzetten. Deze visie gaat gepaard met een verzet tegen het reglementarisme, dat onrechtvaardige situaties in stand hield. In België gebeurde dit onder de vorm van abolitionisme. Dit slachtofferdenken had een grote invloed op internationaal niveau en ook op de wetgeving in België. Het zou lange tijd de overheersende visie op prostituees zijn. Onderzoek van feministische standpunten toont evenwel aan dat ook hier zich neveneffecten, zoals kolonialisme en paternalisme, voordeden.

Rond de jaren 1980 komt er openlijke tegenstand. Leigh's *sex work* formulering ijvert voor het nastreven van goede werkomstandigheden en de bestrijding van het stigmatiseren en marginaliseren van prostituees. Maar tot op vandaag is de invloed van het sekswerkersdenken zeer gering binnen een zeer belangrijk domein, nl. de wetgeving. Er werden in Vlaanderen voorstellen gedaan tot wijzigingen, maar die zijn nog niet doorgevoerd. Er is wel sprake van een diversificatie binnen de hulpverlening (*Mouvement du Nid*, Payoke, Europap, ...). Hoewel het slachtofferdenken nog de bovenhand heeft, komt in deze periode dus een ander discours op: het sekswerkerdiscours.

Vanaf de jaren 1990 versterken deze discours en wordt de strijd ook binnen het wetgevende domein gevoerd. Het slachtofferdiscours haalt voornamelijk een onderwerp zoals mensenhandel aan in haar vertoog. Dit versterkt het abolitionistische standpunt. Het sekswerkerdiscours behandelt thema's zoals marginalisering en werkstatuut. Zeker na 1995 wordt in Vlaanderen duidelijk dat de balans omslaat ten voordele van dit discours. Individuele autonomie en welzijn staan hierin centraal. De machtswissel vindt echter niet plaats (zeker niet op internationaal niveau) en de twee discours blijven elkaar concurreren.

Uit het onderzoek blijkt ook dat de wetgeving zeer traag (en moeilijk) wijzigt. Er lijkt een discrepantie van tientallen jaren te bestaan tussen het recht en de hulpverlening. Enkele voorbeelden: bij het ontstaan van België tot midden 20ste eeuw zijn de wetten voornamelijk een uiting van de idee dat prostituees verderfelijk zijn en dat de immorele praktijk prostitutie onder controle gehouden moet worden. Rond de eeuwwisseling gaan er stemmen op om prostituees als slachtoffers uit hun benarde situatie te redden. De juridische weerslag van deze laatste opvatting is pas een tiental jaar later écht merkbaar. Hetzelfde geldt voor het sekswerkers-denken: vanaf het einde van de jaren 1970 zijn er mensen die al beginnen spreken over sekswerk. Pas in het hedendaagse recht zien we wetsvoorstellen en -ontwerpen die deze opvatting geïncorporeerd hebben.

Literatuur

Aanvullend protocol inzake de preventie, bestrijding en bestraffing van mensenhandel, in het bijzonder vrouwenhandel en kinderhandel, bij het Verdrag van de Verenigde Naties tegen transnationale georganiseerde misdaad, gedaan te New York op 15 november 2000. (Vertaling) *Belgisch Staatsblad*, 13 oktober 2004, In werking getreden op 10 september (sic) 2004, Dossiernummer: 2000-11-15/32

ALTINK, S. (1983) *Huizen van Illusies. Bordelen en Prostitutie van Middeleeuwen tot Heden*. Utrecht/Antwerpen, Uitgeverij L.J. Veen B.V.

BREWIS, J. en LINSTEAD, S. (2000) *Sex, Work and Sex Work. Eroticizing Organisation*. London, Routledge.

Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding. *Mensenhandel*, <http://www.diversiteit.be/?action=onderdeel&onderdeel=36&titel=Mensenhandel>. Geraadpleegd op 21/03/2008.

Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding. *Rol Centrum*, <http://www.diversiteit.be/?action=onderdeel&onderdeel=95&titel=Rol+centrum> op 21/03/2008.

COENE, G. (2001) 'Slachtoffer tegen wil en dank? Over oude koeien en verdronken kalveren in het actuele debat over de internationale vrouwenhandel: een analyse van divergerende feministische perspectieven'. *Ethiek en Maatschappij*, 2, pp. 3-52.

CORBIN, A. (1978) *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution aux 19e et 20e siècle*. Paris, Editions Aubier Montaigne.

De regeringsmaatregelen ter uitvoering van de aanbevelingen van de subcommissie "Mensenhandel en prostitutie". Ingediend door Erika Thijs en Marc Hordies op 12 juli 2001, *Belgische Senaat*, Dossiernummer: 2-137.

DE RUYVER, B. en VAN HEDDEGEM, K. (2001) 'Mensenhandel tussen België en de Filipijnen'. *Tijdschrift voor Criminologie*, 43(4), pp. 401-407, (online versie) http://www.criminologie.nl/tvc/thema_mensensmokkel.pdf, geraadpleegd op 03/01/2008.

DOEZEMA, J. (1999) 'Loose Women or Lost Women? The Re-Emergence of the Myth of 'White slavery' in Contemporary Discourses of 'Trafficking in Women'. *Gender Issues*, 18(1), pp. 23-50, (online versie) <http://www.walnet.org/csis/papers/doezema-loose.html>, geraadpleegd op 12/11/2006.

DOEZEMA, J. (2001) 'Western Feminists' "Wounded Attachment" to the "Third World Prostitute"'. *Feminist Review*, 67 (Spring edition), pp. 16-38.

Encyclopaedia Britannica, *Mann Act (United States (1910))*, (online versie) <http://www.britannica.com/eb/topic-362487/Mann-ActG>, geraadpleegd op 19/03/2008.

Espace, P. *Manifeste pour une approche plus juste des métiers du sexes*, http://www.espacep.be/?page_id=35, geraadpleegd op 25/03/2008.

Europap (2008a) *Aims and Issues*. <http://www.europap.net/>, geraadpleegd op 01/05/2008.

- Europap (2008b) *Description of Policies*. <http://www.europap.net/>, geraadpleegd op 01/05/2008.
- Europap (2008c) *General Description of the Country*. <http://www.europap.net/>, geraadpleegd op 01/05/2008.
- Europap (2008d) *History*. Geraadpleegd op <http://www.europap.net/>, geraadpleegd op 01/05/2008.
- Europap (2008e) *Structure*. <http://www.europap.net/>, geraadpleegd op 01/05/2008.
- Federale Dienst Grootstedenbeleid (2008) *Antwerpen: Gezondheidsproject Ghapro. Gezondheidszorg en hulpverlening ten aanzien van prostituées*. <http://www.politiquedesgrandesvilles.be/nl/cities/antwerp/city-contract/gezondheidsbus-Ghapro.aspx>, geraadpleegd op 01/05/2008
- GANGOLI, G. en WESTMARLAND, N. (eds.) (2006) *International approaches to prostitution. Law and policy in Europe and Asia*. Bristol, The Policy Press.
- Gezondheidshuis voor Antwerpse Prostitutie, *Documentatie*. <http://www.ghapro.be/>, geraadpleegd op 26/08/2007.
- GILFOYLE, T. (1999) 'Prostitutes in History: From Parables of Pornography to Metaphors of Modernity'. *The American Historical Review*, 104 (1), pp. 117-141
- HIRSCH, M. (1992) 'La répression de la prostitution et son exploitation en Belgique'. In: VAN DER VORST, P. (ed.) (1992). *La prostitution quarante ans après la convention de New York*. Brussel, Bruylant, pp. 75-120.
- ICPR (1985) *World Charter For Prostitutes' Rights*. http://www.walnet.org/csis/groups/icpr_charter.html, geraadpleegd op 25/03/2007.
- Indymedia.be, Payoke: 20 jaar strijd tegen mensenhandel en stand for your rights. <http://www.indymedia.be/node/24643>, geraadpleegd op 21/03/2008.
- Internationale Overeenkomst betreffende de beteugeling van de vrouwenhandel, opge maakt te Parijs op 4 mei 1910, *Belgisch Staatsblad*, 20 augustus 1914.
- Internationale overeenkomst ter bestrijding van de handel in meerderjarige vrouwen, ondertekend te Genève op 11 oktober 1933, *Belgisch Staatsblad*, 29 juni 1936.
- IRWIN, M.A. (1996) *White Slavery as Metaphor. Anatomy of Moral Panic*. <http://userwww.sfsu.edu/~epf/1996/wslavery.html>, geraadpleegd op 18/03/2008.
- LIS, C. en SOLY, H. (1996) *Disordered lives: Eighteenth-Century Families and Their Unruly Relatives*, (vertaald door Alexander Brown). Cambridge, Polity Press.
- LIZIN, A. (2002) Faut-il autoriser ou non la prostitution?, pp. 69-74. In Vandekerckhove W. (red.) (2002) *De eigenzinnigheid van prostitutie als ethische problematiek*. Berchem, De Wrikker.
- MCCLINTOCK, A. (1992) 'Screwing the System: Sex work, Race and the Law'. *Boundary 2*, 19 (2), Feminism and Postmodernism, pp. 70-95.
- MOORE, R. (1993) 'Josephine Butler (1828-1906): Feminist, Christian and Libertarian'. *Libertarian Heritage No. 10*. Londen: Libertarian Alliance.

- Mouvement du Nid (2005a) *Notre éthique*. <http://www.mouvementdunid.org/Notre-ethique>, geraadpleegd op 03/04/2008.
- Mouvement du Nid (2005b) *Une brève histoire du Mouvement du Nid*. <http://www.mouvementdunid.org/Une-breve-histoire-du-Mouvement-du>, geraadpleegd op 03/04/2008.
- MÜLLER R. (2007) *De vrouw van lichte zeden in Brussel. Van Middeleeuwen tot heden*. [http://www.rosadoc.be/site/nieuw/opzoeken/Cityt\(r\)ips/Brussel/Dossier/lichtezeden.htm](http://www.rosadoc.be/site/nieuw/opzoeken/Cityt(r)ips/Brussel/Dossier/lichtezeden.htm), geraadpleegd op 25/03/2007.
- Nederlandstalige Vrouwenraad vzw (2003a) *Dossier prostitutie. Gedwongen en vrijwillige prostitutie*. http://www.vrouwenraad.be/dossiers/2003/prostitutie_inhoud.html#gedwongen_prostitutie, geraadpleegd op 30/07/2007.
- Nederlandstalige Vrouwenraad vzw (2003b) *Dossier prostitutie. Geschiedenis Wetgeving / strafrecht*. www.vrouwenraad.be/pdf/prostitutie/prostitutie_geschiedenis_wetg.pdf, geraadpleegd op 27/05/2007.
- Nederlandstalige Vrouwenraad vzw (2003c) *Dossier Prostitutie. Gezondheidsrisico's*. http://www.vrouwenraad.be/dossiers/2003/prostitutie_inhoud.html#gezondheidsrisico, geraadpleegd op 30/09/2007.
- De Nederlandstalige Vrouwenraad (2003d) *Dossier prostitutie. Parlementaire voorstellen legislatuur 1999-2003*. http://www.vrouwenraad.be/pdf/prostitutie/prostitutie_parl_voorstellen.pdf, geraadpleegd op 30/07/2007
- OUTSHOORN, J. (ed.) (2004) *The Politics of Prostitution. Women's Movements, Democratic States and the Globalisation of Sex Commerce*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Overeenkomst ter bestrijding van de handel in mensen en van de exploitatie van de prostitutie, en het Slotprotocol, ondertekend op 21 maart 1950, te New York.
- Pag-Asa vzw (2008a) *Historiek*. <http://www.pag-asa.be/content.aspx?l=002.001&lang=NL>, geraadpleegd op 28/02/2008.
- Pag-Asa vzw (2008b) *Pag-Asa*. <http://www.pag-asa.be/content.aspx?l=002&lang=NL>, geraadpleegd op 28/02/2008.
- Pasop vzw (2000a) *Jaarverslag 2000*. V1. <http://users.skynet.be/pasop/pdf/jaarverslag2000v1.pdf>, geraadpleegd op 4/10/2008.
- Pasop vzw (2000b) *Wat doet Pasop?* Geraadpleegd op <http://www.pasop.info/>, geraadpleegd op 26/08/2007.
- Pasop vzw (2000c) *Voor wie werkt Pasop?* <http://www.pasop.info/>, geraadpleegd op 26/08/2007.
- Payoke vzw, *Slachtofferhulp Mensenhandel*. <http://www.payoke.be/>, geraadpleegd op 26/08/2007.
- Parlementaire Handeling. Vergadering van 28 november 1996, *Belgische Senaat*, Nummer: 1-76.

- POULIN, R. (2005) *Prostitution, la mondialisation incarnée*. Paris, Centre Tricontinental et Edition Syllepse, pp. 7-27.
- Prostitutes' Education Network, *Carol Leigh. Biography*. http://www.bayswan.org/Scarlot_Resume.html, geraadpleegd op 20/03/2008.
- Richtlijnen van 13 januari 1997 aan de Dienst Vreemdelingenzaken, parketten, politiediensten, inspectie van de sociale wetten en de sociale inspectie omtrent de bijstand aan slachtoffers van mensenhandel, *Belgisch Staatsblad*, 21 februari 1997, In werking getreden op 21 februari 1997, Dossiernummer: 1997-01-13/43.
- RoSa Documentatiecentrum (2007) *Spot op... Isala Van Diest*. <http://www.rosadoc.be/site/nieuw/kantklaar/spotop/spot4.htm>, geraadpleegd op 26/03/2008.
- SCOLAR, J. (2004) The 'Subject' of Prostitution. Interpreting the Discursive, Symbolic and Material Position of Sex/Work in Feminist Theory'. *Feminist Issue*, 5(3), pp. 343-355.
- SEARS, H. (1977) *The Sex Radicals. Free Love in High Victorian America*. Lawrence, Regents Press of Kansas.
- Spartacus Educational, *William Stead*. <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/Jstead.htm>, geraadpleegd op 19/03/08.
- STEVENS, L. (2002) *Strafrecht en seksualiteit. De misdrijven inzake aanranding van de eerbaarheid, verkrachting, ontucht, prostitutie, seksreclame, zedenschennis en overspel*. Antwerpen, Intersentia.
- BEBEL, A. (1910), *Die Frau und der Sozialismus*, Hoofdstuk 12, (online versie). http://www.mlwerke.de/beb/beaa/beaa_207.htm, geraadpleegd op 24/03/2008.
- The Free Dictionary by Farlex, *Mann Act*. <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/White-Slave+Traffic+Act>, geraadpleegd op 19/03/2008.
- TROMMELMANS, W. (2006) *Vlaanderen Vrij! 50 jaar seks in Vlaanderen*. Vzw Steam & Uitgeverij Van Halewyck.
- Unesco Centrum Vlaanderen (2002) *De eigenzinnigheid van prostitutie als ethische problematiek*, Cahier 1. Berchem, De Wriker.
- VAN DEN ANKER, C. (2003) 'Mensenhandel in Europa: naar een multidisciplinaire kosmopolitische benadering'. In: UNESCO Centrum Vlaanderen (2003), *NGO's in de strijd tegen mensenhandel. Humanitaire motieven, repressieve middelen?*, Cahier 5. Antwerpen, EPO.
- VEENHOVEN, R. (2002) 'Bevrijde Sexualiteit. Tijd, cultuur en geluk'. *De Psycholoog*, 42, pp 377-382, (online versie, pp. 1-14, <http://publishing.eur.nl/ir/repub/asset/8749/2002c-fulln.pdf>, geraadpleegd op 28/11/2007.)
- Voorstel tot oprichting van een parlementaire onderzoekscommissie belast met het onderzoek naar een structureel beleid met het oog op de bestraffing en de uitroeiing van de mensenhandel, *Belgische Kamer*, 26 november 1992, Dossiernummer: 673/7.

Voorstel van resolutie om de verenigingen die hulp verlenen aan de slachtoffers van mensenhandel een structurele financiering toe te kennen, 10 juli 2001, *Belgische Senaat*, Dossiernummer: 2-834/1.

WALKOWITZ, J. (1980) *Prostitution an Victorian Society. Women, Class and the State*. Cambridge, Cambridge University Press.

Wet houdende goedkeuring van de Overeenkomst ter bestrijding van de handel in mensen en van de exploitatie van eens anders prostitutie, en het Slotprotocol, ondertekend op 21 maart 1950, te New York, *Belgisch Staatsblad*, 6 mei 1965, Dossiernummer: 1950-03-21/33.

Wet tot oprichting van een Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, *Belgisch Staatsblad*, 19 februari 1993, In werking getreden op 1 maart 1993, Dossiernummer: 1993-02-15/30.

Wet van 26 mei 1914 tot bestrijding van den handel in vrouwen en meisjes, *Belgisch Staatsblad*, 10 juni 1914.

Wet van 25 mei 1936 tot goedkeuring van de Internationale Overeenkomst, gesloten te Genève op 11 oktober 1933, ter bestrijding van de handel in meerderjarige vrouwen, en tot aanvulling van artikel 380bis van het Strafwetboek, alsmede van artikel 2 der wet van 26 mei 1914 tot bestrijding van de handel in vrouwen en meisjes, *Belgisch Staatsblad*, 29 juni 1936.

Wet van 21 augustus 1948 tot de afschaffing van de officiële reglementering van prostitutie, *Belgisch Staatsblad*, 13 september 1948, Dossiernummer: 257.

Wet van 13 april 1995 houdende bepalingen tot bestrijding van de mensenhandel en van de mensensmokkel. *Belgisch Staatsblad*, 25 april 1995, In werking getreden op 5 mei 1995, Dossiernummer: 1995-04-13/32.

Wet van 5 augustus 2003 betreffende ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht, *Belgisch Staatsblad*, 7 augustus 2003, In werking getreden op 7 augustus 2003, Dossiernummer: 2003-08-05/32.

Wetsvoorstel ter bestrijding van de sociale marginalisering van personen die zich prostitueren, Ingediend door Philippe Monfils op 10 augustus 2007, *Belgische Senaat*, Dossiernummer: 4-151/1.

Wetsvoorstel tot invoeging van een artikel 380ter in het Strafwetboek over het betalen voor seksuele dienstverlening, Ingediend door Anne-Marie Lizin en Nathalie de T'Serclaes op 17 juli 2001, Dossiernummer: 2-856/1.

Wetsvoorstel tot regeling van prostitutie, Ingediend door Vera Dua op 22 april 1998, *Belgische Senaat*, Dossiernummer: 1-958/1.

Wetsvoorstel tot regeling van de prostitutie. Ingediend door Meryem Kaçar en Frans Lozie op 31 juli 2001, *Belgische Senaat*, Dossiernummer: 2-541/1.

Wikimedia, *Carol Leigh*. http://en.wikipedia.org/wiki/Carol_Leigh, geraadpleegd op 20/03/2008.